

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2022, s. 7: 125-150

Çokkültürlülük, Dinî Çoğuculuk ve Avrupa'daki Müslümanlar
Multiculturalism, Religious Pluralism and Muslims in Europe

Mesut DÜZCE

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Assis. Prof. Dr., Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology
Department of Philosophy and Religion Sciences
Van/TURKEY

mesutduzce@yyu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8599-390X

DOI: 10.5281/zenodo.6352531

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Ocak / January 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Mart / March 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March 2022

Atıf / Citation: DÜZCE, M. (2022). Çokkültürlülük, Dinî Çoğuculuk ve Avrupa'daki Müslümanlar. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (Mart 2022): 125-150

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Günümüzde çokkültürlülük toplumların içinde bulunduğu bir verili duruma göndermede bulunmaktadır. Bugünkü toplumsal bağlam farklı renklerin oluşturduğu, farklı dil, din, kimlik ve kültürlerin bir arada yaşadığı heterojen bir kamusalığa işaret etmektedir. Bu verili durum, pek çok bakımdan farklılıklara sahip olan insanların biraradalığını gerektirdiği için çokkültürlülüğün bir problem olarak da ortaya çıkmasına zemin oluşturmaktadır. Bu çalışmada çokkültürlülük bağlamında Avrupa'daki Müslümanların durumu ve yaşadıkları meseleler ele alınmıştır. Bu çerçevede önce çokkültürlülük kavramı üzerinde durularak onun nasıl anlaşıldığı tartışılmış, ardından çokkültürlülüğe ilişkin geçmişte ve modern dönemde geliştirilen bazı yaklaşımlar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Daha sonra ulus-devlet ile çokkültürlülük ilişkisi üzerinde durulmuştur. Son olarak dinî çoğulculuk tartışmaları da dikkate alınarak Avrupa'daki Müslümanların durumu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Avrupa, Çokkültürlülük, Müslümanlar

Abstract

Today, multiculturalism refers to a given situation in which societies exist. The current social context indicates a heterogeneous publicity formed by different colors, where different languages, religions, identities and cultures live together. Since this given situation requires the coexistence of people with differences in many respects, it also lays the groundwork for the emergence of multiculturalism as a problem. In this study, the situation of Muslims in Europe and the issues they experience in the context of multiculturalism are discussed. In this context, firstly, the concept of multiculturalism and how it is understood has been discussed, and then some approaches developed in the past and modern period related to multiculturalism were tried to be evaluated. Later, the relationship between nation-state and multiculturalism was dwelled on. Finally, the situation of Muslims in Europe has been tried to be evaluated by taking into account the religious pluralism discussions.

Keywords: Sociology of Religion, Europe, Multiculturalism, Muslims

Giriş

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yerli halklar, ulusal azınlıklar, etno-kültürel uluslar, farklı inanç grupları, eski ve yeni göçmenler, feministler, eşcinseller, yeşiller gibi çeşitli grupların oluşturduğu bir dizi entelektüel ve politik hareketin ortaya çıkmasına tanık olundu. Bu gruplar toplumun çoğunluk kültüründen farklı olan, onaylanmayan, belli ölçülerde bastırılmaya çalışılan düşünceleri ve yaşam biçimlerini temsil etmektedir. Onlar ortak bir toplumsal ve siyasal gündeme sahip olmamalarına rağmen, “doğru ve normal olan” a yönelik kendilerine dayatılan homojenleştirici ve asimilasyonist politikalara karşı birlikte hareket etmektedirler. Genel olarak bu grupların talepleri, farklılıkların kimliklerinden kaynaklandığı ve meşru olduklarının kabul edilerek siyaseten ve toplumsal olarak tanınmak ve onaylanmak yönündedir.

Tanınma ve onaylanma talepleri elbette sadece bunlarla sınırlı değildir. Çünkü onaylanma ve kabul görme, sosyal adalet ve ekonomik imkânlar karşısında toplumun herhangi bir üyesinin kadar bu gruplar ve üyeleri de eşit fırsatlara sahip olduğunda ancak gerçekleşmiş olur. Dolayısıyla bu durum sosyo-politik düzeni de ilgilendirmekte ve bu alanda bir takım düzenleme ve değişiklikler yapmayı gerekli kılmaktadır.

Bu grupların ve taleplerinin çok kültürlülükle ilişkisine bakıldığında ise çokkültürlülüğün aslında bu anlatılanların tamamıyla değil bir kısmıyla ilgili olduğu görülmektedir. Çünkü çokkültürlülük tek başına farklılık ya da kimlik ile ilgili değil, kültür ile kaynaşmış ve ondan beslenen farklılık ve kimliklerle, bir grup insanın kendilerini ve dünyayı anlamakta, bireysel ve toplumsal yaşamlarını düzenlemekte kullandıkları inançlar ve uygulamalar bütünüyle ilgilidir (Parekh, 2002, s. 3). Dolayısıyla yukarıdan beri değinilen farklılık ve kimlikleri çokkültürlülüğün ziyade çeşitlilik kavramı ile karşılamak daha isabetli görünmektedir. Şu halde çokkültürlülük, çeşitlilik ile değil kültürel çeşitlilik ve kültür ile kaynaşmış farklılıklar ile ilgilidir.

Parekh'e göre modern toplumlarda kültürel çeşitliliğin aldığı biçimler arasında üç tanesi yaygındır. İlkinde aynı kültürü paylaşıyor olmalarına rağmen toplum üyelerinin bir kısmı farklı inanç, uygulama, yaşam tarzı vb. tercihlerde bulunurlar. Sözcüğü, ortak kültür alanı içerisinde eşcinseller, gele-

neksel olmayan yaşam biçimleri, farklı aile yapıları ya da farklı statü ve meslek sahiplerinin bulunması bu tür çeşitliliği imler. Yani burada alternatif bir kültür oluşturma çabasından çok var olanı çoğaltmaya yönelik bir çaba bulunmaktadır. İkinci olarak, toplumun bazı kesimlerinin baskın ve otoriter kültüre eleştirel yaklaşımları ve onu yeniden yapılandırma gayretleri ile ilgilidir. Feministlerin toplumun ataerkil karakterine, dindarların katı laikçilik dayatmalarına ve yönlendirmelerine, çevrecilerin de insan odaklı ve teknokrat önyargılarına karşı çıkmaları bu kabildendir. Üçüncü olarak, modern toplumların çoğunda kendi inanç ve değer sistemlerine göre yaşayan, hayatlarını inanç ve gelenekleri etrafında inşa eden ve bir şekilde örgütlenmiş topluluklar bulunmaktadır. Çeşitli bölgeler dikkate alındığında bunlar arasında yeni gelen göçmenler, Yahudiler, çingeneler, yerli halklar, değişik dinî cemaatler, Basklar, Katalanlar, İskoçlar, Galler ve Qebek halkı gibi belli bölgelerde yoğunlaşan kültürel gruplar sayılabilir. Bu son grup da toplumsal çeşitlilik başlığı altında değerlendirilir (Parekh, 2002, s. 4).

Gerd Baumann ise çok kültürlülüğü bir bilmece olarak nitelendirmektedir. Ona göre, bu bilmece, bizlere tekleştirilmiş bir ulusal kimliğe inananlar, kültürlerinin izinin etnik kimliklerinde sürenler ve dinlerini kültürleri olarak görenlerden oluşan üç tarafın arasında adalet ve eşitlik durumunun nasıl sağlanacağını sormaktadır (Baumann, 2006, s. 7). Bu bilmecenin çözülmesi milliyetçilik veya ulus devlet, etnik kimlik veya etnisite ve kültürün temeli olarak din ile ne anlatılmaya çalışıldığını yeniden düşünmeyi gerektirir. Bu konular hakkında yeniden düşünmelerin ortak noktası da kültürün inşası ve anlamına ilişkin konulardır. Bu çerçevede, Baumann da çokkültürlülük kavramını Parekh'e yakın bir anlamda kullanmaktadır. Ona göre "çokkültürlülük mevcut grupların sayısınınca çoğalan eski kültür kavramından çok, yeni ve kendi içinde çoğulcu, kendi ve ötekilere atfedilen kültür uygulayımıdır" (Baumann, 2006, s. 8).

Burada dikkat edilmesi gereken bir ayrıntıyı da gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bu ayrıntı çokkültürlülük ile çokkültürcülük arasındaki farktır. Çokkültürlülük kavramı belirtildiği üzere bir toplumdaki kültürel çeşitliliğe işaret etmektedir. Yani en az iki kültürel topluluğu içinde bulunduran toplumlar için çokkültürlülük kavramı kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu kavram mevcut olan durumu tasvir etmekten başka bir amaç taşımamaktadır. Çokkül-

türçülük ise daha çok kültürel çeşitliliğin resmi düzeyde kabul edilmesi ve bir politika olarak benimsenmesini ifade eder. Nitekim Charles Taylor'un çokkültürcü anlayışı da farklı yaşam pratikleri için oluşan kültürel farklılıkların siyasi düzeyde tanınması ve eşit ölçüde saygıdeğer kabul edilmesini öngörmektedir. Taylor, farklı olana karşı 'müsamaha' ve 'katlanma' gibi hiyerarşi ima eden bir bakışı içerdiği için "hoşgörü" kavramına sıcak bakmamaktadır. Çünkü, ona göre, burada kültürel farklılıklar arası eşitliğe dayalı bir perspektif değil belirli bir kültürün üstünlüğüne dayalı bir yaklaşım söz konusudur. Taylor, kültürel kimliklerin eşdeğer saygı esasına göre değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Köker, 2010, s. 13).

Çokkültürlülük Hakkında Bazı Yaklaşımlar

Başta etnik, kültürel ve dinî olmak üzere farklılıkların bir problem alanı olarak karşımıza çıkması farklı yaklaşım biçimlerini de beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşımlardan bir tanesini sergileyen İtalyan düşünür Vico, insanog-luna tarihsel bir açıdan yaklaşan ve toplumun eşsizliğini vurgulayan ilk düşünürlerden biridir. Farklı coğrafi koşulları, tarihleri ve kendilerini anlama biçimleri sayesinde, toplumlar kendilerine özgü ilkelere göre yapılanmıştır. Tarih yönelimli birçok düşünür gibi Vico da her toplumun tek bir dünya görüşünden etkilendiğini ve çeşitli parçaları arasında zorunlu bir uyumun olduğu varsayımından hareket ediyordu (Parekh, 2002, s. 65).

Vico, insanlık tarihini her biri yeni insan yeteneklerini, mizaçlarını, yönetim biçimlerini ve sosyal yapıları temsil eden üç farklı döneme bölmektedir: İlk ve en ilkel dönem "tanrılar çağı"dır. İkinci dönem "kahramanlar çağı"dır ve üçüncü de "insanlar çağı"dır. Tanrılar çağı, dinin zuhur ettiği, insanların ilahi kurallara göre yönetildiği, insanların despot bir tanrı anlayışı altında yaşamlarını sürdürdüğü, ataerki toplulukların çağıdır. Kahramanlar çağı, asil sınıfın (patriciler) halkı (plepler) hakimiyeti altına aldığı bir statükoyu inşa ettiği ve sürdürmek istediği, aristokratik düzenin hüküm sürdüğü çağdır. İnsanlar çağı ise, insanların doğaları gereği eşit olduğunun kabul edildiği, siyasi ve sosyal birliklerin kurulduğu eşitlik çağıdır (Vico, 2007, ss. 43-44). İlk iki çağda akıl gelişmediği için problemlerin çözümünde devre dışı kalmış ve insanlık ideal düzeyin çok gerilerinde kalmıştır. Son aşama ise aklın geliştiği insanların ortak bir türe ait olduklarının farkına vardığı kendilerinin insan doğası bakı-

mından eşit olduğunu kabul etmiş, akla ve hoşgörüyü dayanan bir toplum yaratmayı hedefleyen "insan çağı"ydı. Vico'nun "akılcı insanlık" diye isimlendirdiği bu dönemin gerçekleşmesinin ön şartı akıl ile dinin uyumuydu. Akıl ve din her biri de çok değerli ve önemli unsurlar olmasına rağmen tek başlarına yetersiz olup birbirini tamamlayan unsurlardır. Bunları bir arada uyumlu bir şekilde kullanan bir toplum insan potansiyelini gerçekleştirebilir ve hem istikrar hem de erdem sağlayabilir (Parekh, 2002, s. 69).

Vico, farklı dinleri, toplumları ve tarihsel dönemleri değerlendirmek için gelişmiş bir rasyonel insanlık vizyonuna başvurdu. O, Hıristiyanlık dışındaki bütün dinleri yanlış, akılcı olmayan inançlarla dolu ve mantıksız görüyordu. İslâm da dahil diğer dinleri yalancı ve sahte olarak görürdü çünkü onların dogmatik, baskıcı ve akılcı sorgulamalara düşman bir tavrı vardı. Hıristiyanlık ise tek gerçek dindi (Vico, 2007, s. 507). Çünkü Hristiyanlık "sonsuz mutlak ve mükemmel bir Tanrı" fikrine sahipti (Vico, 2007, s. 493). Hristiyanlık, "zihnin ve ruhun zevklerine olduğu kadar bedeninin konforuna da yardım eden ve insani hayatın mutluluğunu gerçekleştirmek için gerekli olan bütün iyi şeyleri içinde bulunduran" (Vico, 2007, s. 494) bir niteliği haizdir. Böyle bir dine sahip olmanın doğal bir uzantısı olarak, Avrupa da Vico'nun gözünde diğer tüm toplumlardan daha üstündü. Çünkü tek gerçek dine sahip, uzun süre önce akılcılık yeteneğini geliştirmiş, evrensel kardeşlik ve bağımsız sorgu değerlerine bağlıydı. Ona göre yalnızca Avrupa mutlu bir yaşam için aklın ve ruhun zevklerine uygun olan tüm iyi şeylere sahipti. Avrupa en gelişmiş toplum olduğu için dünyanın geri kalanına rehberlik etme hakkına sahipti. "Doğal düzen" de bunu gerektiriyordu (Vico, 2007, ss. 494-495). Dolayısıyla Vico'ya göre Avrupa'nın sömürgeciliği sömürülen ülkelerin aleyhine değil lehinedir (Vico, 2007, s. 504).

Böylece Vico, farklı kültürlerin varlığını benimsemesine, hatta bu durumun ahlaki ve politik ilkelerine sahip olmasına rağmen farklılıklar arasında bir hiyerarşiye gitmiş ve gerçekte sadece bir tane insanca yaşama biçimi olabileceğine, diğerlerinin ona kıyasla değerlendirilebileceğine, bu yaşam biçiminin diğerlerine rehberlik etmek, hatta onları yönetmek hakkı ve görevine sahip olduğunu düşünmüştür.

Konuyla ilgilenen diğer önemli bir düşünür Montesquieu'ya göre kültü-

rel çeşitlilik insan yaşamının yaygın ve kaçınılmaz bir özelliğidir. Hiçbir toplum diğerinin aynısı değildir. Her toplumun farklı gelenekleri, adetleri, tavırları, yasal sistemleri, aile yapıları ve yönetim tarzları vardır. Dolayısıyla Montesquieu'nun sosyolojik bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir. Ona göre din yaşamın zorunlu temelidir. Din ahlakın temelini oluşturur, erdemli davranışları teşvik eder. Ancak din gizemli ve mistik öğeler barındırmamalı, dogmalardan kaçınmalıdır. İslâm bu şartların çoğunu karşılayamazken tek gerçek din olan Hıristiyanlık karşılamaktadır (Parekh, 2002, s. 77).

İslâm ile ilgili düşüncelerinde Vico'ya çok yaklaşan Montesquieu her toplumu kendi koşullarında anlamak ve bunun gerektirdiği çoğulcu ahlaki ve siyasi kuramın geliştirilmesi gerektiğini düşünmekte ise de, Parekh'e (2002, s. 79) göre, bu konuda birbiriyle ilişkili iki nedenden dolayı başarılı olamamıştır. Bunlardan ilki Avrupa merkeziliği, diğeri ise kendisinin yeğlediği yaşam biçiminin en iyisi olduğuna ilişkin inancıydı. Montesquieu düşüncesinde, 'dünyanın güzel kısmı' olan Avrupa ile dünyanın diğer kısımları arasında oldukça belirgin bir zıtlık göze çarpar. Ona göre özgürlüğü, buna son derece yetenekli olan Avrupa bulmuştur. Dünyanın geri kalan kısmı ise sadece "kölelik ruhunu" bilmektedir. Avrupa hariç her yerde despotizm hakimdi (Parekh, 2002, s. 80). Onun Avrupa merkeziliği, Avrupa kurumlarını ve uygulamalarını norm olarak kabul ettiği için, Avrupa dışındaki toplumları despotizm (Montesquieu, 2020, s. 79), çokeşlilik (2020, s. 330), harem (2020, s. 335), onur kavramından bihaber (2020, s. 93), medeni hukuktan yoksun (2020, s.94) ve alışılmadık dinî uygulamalar ile karakterize eder. Montesquieu, Batı dışı toplumları mistik bir auraya büründürerek onların Avrupalı toplumlarla pek fazla ortak yanlarının bulunmadığını, onların en hafif tabirle, sağlıklı bir yapıya sahip olmadıklarını ima eder. Çünkü kabul edilemez uygulamaların bu toplumlar için doğal olduğunu ileri sürmek onlardan daha iyisinin beklenmemesi gerektiği anlamına gelir (Parekh, 2002, s. 81).

Montesquieu iklim ve coğrafya gibi bazı doğal unsurlardan hareketle Avrupa ve Avrupa dışı toplumlarla ilgili genellemelerde bulunmuştur. Bu genellemeler toplumsal olarak kurulan "biz" ve "onlar" kategorilerine içkin olan tüm olumlu unsurların "biz"e ve tüm olumsuz unsurların ise "onlar"a atfedildiği kurgusal bir zihin dünyasını yansıtmaktadır. Bu kurguya göre Asya'nın değişmez gerçeği kölelik; Avrupa'nınki ise özgürlüktür (Montesquieu,

2020, s. 348). Montesquieu'nun perspektifinde belirgin bir şekilde ortaya çıkan Avrupa ile Avrupalı olmayan ayırımı birbiriyle neredeyse karşılaştırılması kabil olmayan, zıt kutuplarda yer alan bütünüyle farklı hatta karşıt sosyal ve siyasal yapılara ve gelişme tarzlarına sahip olan iki ayrı öze gönderme yapmaktadır. Bu bağlamda, Avrupa'nın Avrupalı olmayana üstünlüğü bir veri olarak alınmaktadır. Avrupa kimliğine mündemiç doğal bir nitelik olarak görülen özgürlük kavramı kadar ötekine atfedilen doğal bir nitelik olarak köle kavramı da farklı yönleriyle karşılık bulmaktadır. Özgür olmak rasyonel, çalışkan, dinamik, aktif ve ilerici olmayı; köle olmak ise bağınaz, tembel, cahil, edilgen, durağan ve gerici olmayı ima ediyordu. Özgürlük imgesi, "biz" kategorisi olarak Avrupa'yı sahip olmak istediği tüm olumlu özelliklerle donatırken, Avrupa'ya yakıştırılmayan neredeyse tüm olumsuzluklar "onlar" kategorisi olarak imlenen Avrupa dışına - ötekine - yükleniyordu (Çırakman & Sunar, 2006, s. 112).

Montesquieu da Vico gibi farklılığı, çoğulculuğu kabul eder hatta kaçınılmaz bulur. Ancak farklılıklar onun değer yargılarından, savunduğu yaşam biçiminden uzaklaştıkları ölçüde değersizleşir ve anlamsız bir hale gelir. Montesquieu'nun bu çerçevedeki mirası, farklı kültürlerin birlikte yaşama iradesini olumsuz etkileyen, kültürler ve inançlar arası diyalogu zorlaştıran subjektif bir nitelik arz etmektedir.

Görüşlerinden kısaca söz edilecek bir diğer düşünür ise Herder'dir. Genel olarak, Herder'in düşünceleri Aydınlanma anlayışının bir karşı-sürümü olarak değerlendirilir. Herder; Aydınlanmanın kozmopolitliğine karşı bir milliyetçi, Aydınlanmanın akla olan inancına karşı bir romantik ve Aydınlanmanın evrensel, kültürler arası tekçi eğilimine karşı bir kültürel çoğulcu olarak ortaya çıkar (Muthu, 2003, s. 210). Ona göre, her kültür bir halkın (volk) yani atalarının ve tarihsel taşıyıcılarının deneyimleri ile benzersiz bir ilişki içerisindedir (Parekh, 2002, s. 86). Topluluğun doğal ortamı, kültürünü biçimlendirmede, yaratıcı insan hayal gücünü yorumlayıp düzene koyduğu deneyimler dünyasını biçimlendirmek suretiyle önemli bir rol oynuyordu (Parekh, 2002, s. 87).

Herder'e göre, her kültür insan ruhunun birer eşsiz ifadesidir. Kültürler birbirilerinin alternatifini değildir bu nedenle de kıyaslanamazlar. Onların her

biri bir bahçedeki farklı çiçekler misali birbirini tamamlamakta ve dünya zenginliğine katkıda bulunmaktadır. Doğa “kalplerimize çeşitliliğe yönelik eğilimler” (akt. Muthu, 2003, s. 222) yerleştirmiştir. Her kültürün biricik, harika, açıklanamaz ve yok edilemez bir kimliği vardır. Herder, her kültürün olduğu şekliyle değerli olduğunu ve herhangi bir kültürün diğerinden üstün olduğunu söylemimiz için hiçbir neden olmadığını savunur (Akkum, 2001, s. 40). Her kültürün kendi açısından geçerli ve organik bir bütün olarak görülmesi gerekir (Fulbrook, 2018, s. 100). Her kültür belirli bir halkın ürünü olduğu ve dünyaya zenginlik kattığı için onu yok etmek ya da ona zarar vermeye çalışmak saygısızlıktır (Parekh, 2002, s. 91). Dolayısıyla kültürleri değer açısından bir hiyerarşiye tabi tutmamak gerekmektedir. Çünkü, bu açıdan birinin diğerine üstünlüğü yoktur. Herder’e göre, başka kültüre saygı duymalıyız ama bunun sebebi bir ahlak yasası ya da ilkesi olduğu ve öyle gerektirdiği için değil bizim kültürümüz bizim için ne kadar önemliyse başkalarının da kültürü kendileri açısından aynı derecede önemli olduğu için saygı duymalı ve onları kendi bakış açılarından anlamaya çalışmalıyız. Çünkü biz de onlardan kendi kültürümüze saygı duymalarını isteriz (Parekh, 2002, s. 90). Herder tüm halk ve ırkları kendi gelenekleri ve kültürel üretimleri açısından açıklamaya çalışan bir düşünürdür. Bu nedenle de çağdaşlarıyla birlikte, geçmişten gelen efsaneler de dâhil, etnik olan her şeyi topladılar ve tüm kültürleri insanlık tarihine kaydettiler (Baumann, 2006). Herder kültür ile dil arasındaki kopmaz bağa da işaret emektedir. Her kültürün kendine ait bir dili vardır, dil her toplumun düşüncesinin temeli ve aracıdır. Topluluklar düşündükleri gibi konuşur ve konuştukları gibi düşünürler. Onun için her kültür olduğu şekliyle değerli ve kendisi kalarak varlığını devam ettirebilmelidir.

Görüldüğü gibi Herder, Vico ve Montesquieu’ya göre çokkültürlülük karşısında daha kabul edilebilir ve özgün bir yerde durmaktadır. Ancak o da Parekh’in eleştirilerinden nasibini almıştır. Parekh’e göre Herder de diğer iki düşünür gibi kültürü amacını aşan tek bir ilke veya ruhtan etkilenen ve onun bir arada tuttuğu sıkıca kaynaşmış ve gerilim altında olmayan bir bütün olarak görme hatasına düşmüştür. Parekh, Herder’in kültürel çeşitliliği onayladığını ancak kültürün kendi içindeki çeşitliliğe karşı çıktığını belirtmektedir. Buna göre kültürel çeşitlilik korunmalıdır ancak her kültürün farklı ve kendi içinde uyumlu olması şartıyla. Dolayısıyla Herder, çoğulcu bir toplumu değil

çoğulcu bir *dünyayı* destekler (Parekh, 2002, ss. 93-94). Farklı kültürleri bir bahçedeki çiçekler gibi uyumlu bir bütün olarak görme eğilimi çeşitliliği estete eden bir anlayışı ima etse de aynı zamanda onu pasif ve edilgen bir duruma getirerek onun yaratıcı potansiyelini tehdit eder. Bu anlayışta kültürlerin birbirini etkilemesi, birbirinden öğrenmesi kültürün kendi içindeki yeknesaklığı bozacağı gerekçesiyle hoş karşılanmaz. Aksi takdirde, kültürün biricikliği bozulmuş olur. Başka bir ifadeyle kültürler yan yana durabilirler ancak iç içe geçerek bir etkileşim meydana getirmemeli, kendi eşsizliğini korumak için dış etkilerden kendini korumalıdır. Fakat dış dünyadaki gerçekliğin bu şekilde işlediğini söylemek güç. Çünkü kültürler gerçekte sabit kalmazlar, kendilerine dışarıdan belirlenen rolü olduğu gibi oynamazlar. Onlar birbirleriyle çatışır, rekabet eder hatta birbirlerini tehdit ederler. Bu durum kültürün kendi içindeki çeşitlilikte de aynıyla geçerlidir.

Çokkültürlülüğe ilişkin yakın dönemde ve günümüzde hala yoğun bir biçimde devam eden bir ilgi bulunmaktadır. Bunun temel sebebi olarak, küreselleşme çağında bir taraftan göçlerin yoğun bir şekilde artması ve farklı kültürlerin karşılaşmasının beraberinde getirdiği birlikte yaşama tecrübesi ve bu tecrübenin ortaya çıkardığı problemler diğer taraftan ise toplumların kendi içlerinde de her geçen gün daha fazla çoğullaşması ve onun getirdiği yeni durum gösterilebilir. Durum böyle olunca, yoğun seyreden çok kültürlülük tartışmalarında, doğası gereği farklı anlayışları temsil eden bakış açıları ortaya çıkmaktadır. Bu tartışmalarda özellikle liberal geleneğin temsilcileri arasında yer alan Isaiah Berlin, Will Kymlica vb. gibi düşünürlerin geliştirdiği sistematik girişimlere atıf yapılmaktadır. Kuşkusuz tartışmayı sadece onlarla sınırlamak mümkün değildir ancak onların tamamının konuyla ilgili düşüncelerini ve bu düşüncelerin detaylarını ele almak çalışmanın amacının ve sınırlarının dışındadır. Bununla birlikte, Berlin ve Kymlica bu konuda büyük bir etki ortaya koydukları (Parekh, 2002, s. 104) ve liberal Avrupa'nın zihniyet kodlarını da, bir şekilde, yansıttıkları için onların çokkültürlülük ile ilgili görüşlerinin ana hatlarına değinmekte yarar vardır.

Isaiah Berlin, çokkültürlülük bahsinde "değerlerin çoğulculuğu"nu verili bir durum olarak gören ve çokça üzerinde duran 20. yüzyıl düşünürleri arasında önemli bir yere sahiptir. Ona göre "yaşam birçok pencere aracılığıyla görülebilir, onlardan hiçbiri zorunlu olarak diğerlerinden daha açık veya be-

lirsiz, daha az ya da daha çok çarpık değildir” (Berlin, 2014, ss. 5-6). Berlin için evrensel hakikat diye bir şeyden söz edilemez, aksine çatışan farklı değerler söz konusudur. Farklı halklar ve kültürler, kendileri açısından geçerli ve makbul olan farklı değer, inanç ve hakikatlere sahiptir. Bunlar başkalarınınki ile kıyaslanamazlar çünkü her kesimin önem atfettiği değerler, inançlar vb. kendileri açısından bir öneme sahiptir ve bunları birbirleriyle karşılaştıracak bir kriter bulunmamaktadır. Ayrıca kültürlerin iddialarının rasyonel bir biçimde değerlendirebileceği tarafsız bir bakış açısı da yoktur. Benimsediğimiz bakış açıları yaşam tarzlarımızın ve yaşam tarzımızı oluşturan tarihsel pratiklerin etkileri altındadır. Kültürel değerlerin ölçülemezliği dolayısıyla da karşılaştırılmazlığı yani çoğulculuk, Berlin açısından, tiranlığa ve insanlar arasında ayrımcılık yapan ırkçılık gibi ideolojilere karşı geliştirilebilecek en iyi savunmadır (Malik, 2007).

Berlin’in perspektifinde hayat doğası gereği çoğuldur ve birbirine bağımlı ulusların ve kültürlerin oluşturduğu bir dünyada, hoşgörülü ve şiddet içermeyen bir diyalog geliştirme yeteneği hem bireysel hem de toplumsal anlamda hayati bir niteliklerdir. Değerlerin çoğulculuğu hem bireysel hem de toplumsal yaşam açısından kaçınılması mümkün olmayan bir olguya karşılık gelmektedir. Berlin’e göre çoğulculuğa ilişkin iki yaklaşım söz konusudur. Bunlardan ilkinde göre herkes açısından bağlayıcı olan ezeli ve ebedi değerler vardır. Bugün bu değerlerin halen herkes tarafından kabul görmemiş olmaları o değerlerden değil insanlığın henüz o kapasiteye ulaşmamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Fakat insanlık bu durumun, zamanla, üstesinden gelecek ve evrensel değerlere muhakkak ulaşacaktır. Bu noktadan sonra, tarih öncesi dönem bitecek ve insanlığın gerçek tarihi de başlamış olacaktır. İkincisine göre ise, insanlar doğuştan farklılıklarla dünyaya gelirler. Herkesi aynı muameleye tabi tutmak bu farklılıkları göz ardı etmek anlamına gelecektir. Oysa çeşitliliğin hoş görüldüğü ve onaylandığı toplumlarda insanlar iyi bir birlikte yaşama tecrübesini ortaya koyabilirler. Böyle bir toplumda insanlar son derece renkli ve geniş bir düşünce atmosferinde, birbirinden öğrenerek gelişme ve zenginleşme olanağına kavuşabilir. Burada bu tür toplumların bütün çelişkilerden arınarak mükemmel ve uyumlu bir toplum formu ortaya koyabilecekleri iddia edilmemektedir. Berlin ifade özgürlüğüne ve çoğulculuğa imkân tanıyan toplumlarda da görüş ve düşüncelerin birbiriyle çatışabileceğini an-

cak şiddete başvurulmadığı müddetçe sürtüşme ve çekişmelere izin verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü, ne adına olursa olsun, farklılık ve çelişkileri yok etmek bizzat yaşamı ve onun zenginliklerini yok etmek anlamına gelir (Turhan & Uluşahin, 2007, s. 77).

Çokkültürlülüğe bir başka yaklaşım ise Kanadalı yazar Will Kymlicka'ya aittir. Liberal bir çokkültürcü olan Kymlica, çok kültürlülük probleminde liberalizmin temel ilkelerinden hareketle ve bu ilkeleri toplumsal ve kültürel çeşitlilik lehine yorumlamaktadır. Kymlica liberal paradigmanın evrensel ve eşit yurttaşlık konseptinin çokkültürlü bir toplumda farklı azınlık grupların topluma eşit olarak katılabilmesini yeterince güvence altına alamadığını düşünmektedir (Canatan, 2008, s. 103). Kymlicka'ya göre bütün kültürel azınlıklar aynı niteliğe sahip değildir dolayısıyla hepsini aynı muameleye tabi tutmak doğru değildir. Çünkü bu azınlıklardan bazıları gönüllü göçmendir, bazıları mülteci konumundadır ve başka bazılarıysa zorla getirilmişlerdir. Bu nedenle azınlık statüsünde bulunan farklı unsurların kültürel hak talepleri ve iddiaları aynı ahlaki ağırlığa sahip değildir. Kymlicka bunlar arasında bir hiyerarşi kurar ve bu hiyerarşide hak iddiaları en güçlü olanlar ulusal azınlıklardır en zayıf olanlar ise gönüllü göçmenlerdir. Ulusal azınlık, genel manada, bir devletin sınırları içerisinde çoğunluktan; din, dil, etnisite vb. açıdan farklı olan vatandaşların durumuna gönderme yapmaktadır. Kymlica azınlık ulus ile çoğunluk ulus arasında bir fark görmemektedir. İkisinin de toplumsal kültür- lere ve güçlü ulus duygularına sahip olduklarını belirtir. Ona göre ulusal azınlıklar, farklı kültürel birimler olarak kalma ve kendilerini yönetme hakkına sahip olmalıdırlar. Bunlar aynı zamanda kendi kültür ve dil politikalarını belirleme ve geliştirme haklarına da sahip olmalıdırlar (Kymlicka, 1998, ss. 15 ve sonrası).

Göçmenlerin durumu azınlıkların durumundan farklıdır. Kymlicka onları ulusal değil etnik azınlıklar olarak nitelendirmektedir. Ulusal azınlıklardan farklı olarak onlar ne devletin sınırları içerisinde belirli bir bölgede yoğunlaşmışlar ne de kurumsal bir yapıya sahiptirler. Onların kültürleri doğal bağlarında koparılmış ve geldikleri yeni toplumsal gerçeklikte bu doğal bağlar artık yeniden üretilmez. Bu çerçevedeki göçmenler daha iyi yaşam koşulları arayışında oldukları için yeni topluma entegre olmaları onların çıkarıdır. Kymlicka gönüllü göçmenlikte kültürel hakları koruma taleplerine karşı so-

ğuktur. Ona göre göçmenler kökenlerini terk etmeyi kendi iradeleriyle tercih ettikleri için öz kültürlerini koruma hakkından gönüllü olarak vazgeçmişlerdir (Kymlicka, 1998, s. 157). Kymlicka açısından bu, onların gittikleri ülkenin kültürüne göre yaşamayı kabul ettikleri anlamına gelir. Dolayısıyla onlar gittikleri ülkede kendi kültürlerine dair kurumsal taleplerde bulunma hakkına sahip değildirlir. Onların bu konuda yapacakları en uygun iş yeni topluma uyum sağlamalarıdır. Kymlica onların daha iyi fırsatlara kavuşmak için geldiklerinden dolayı kültürlerini koruma hakkını koruyamayacaklarını ve bu hakkı istemekten kaçınmaları gerektiğini ileri sürer.

Zulümden kaçan göçmenlerin ya da mültecilerin durumu ise farklıdır çünkü onlar kendi iradeleriyle kültürlerinden vazgeçmiş değillerdir. Tam tersine bu durumda olan mültecilerin çoğu yurtlarında, otoriter iktidarların dilleri ve kültürleri üzerindeki baskıcı uygulamalarından kurtulmak ve kendi kültürlerini yaşamayı ve yaşatmayı sürdürmek için ayrılmak durumunda kalmaktadır. Bu nedenle bu grupta olan mültecilere geldikleri yeni yerde kendi kültürel toplumsallıklarını yeniden üretme imkânın sağlanması gerekmektedir. Ancak bunun da getireceği toplumsal sıkıntılar var, çünkü bu durumda mültecilerin ulusal hakları geldikleri ülkelerde talep ettikleri haklarla aynı olacaktır. Bu yüzden gelineen ülkeler, mültecilere ulusal azınlıklarla aynı muameleyi yapmak durumunda kalsa bu sefer gönüllü olarak mülteci kabul edebilecek ülke bulmak çok zor olacaktır (Kymlicka, 1998, s. 160). Böylece Kymlicka'nın azınlıkların haklarını bir hiyerarşiye tabi tuttuğunu gözlemlemekteyiz. Ancak burada hangi genel ilkenin ya da ilkelerin bu hiyerarşiye etki ettiği muğlak bir durumdur. Kymlicka bunun için bölgesel yoğunluk, tarih, kurumsal bütünlük, uyum, göçmenlerin kendi ülkelerindeki fakirlik gibi ölçütlere müracaat etmiş olsa da iddialarına ikna edici bir temel sağlayamadığı yönünde eleştirilere maruz kalmıştır (Parekh, 2002, ss. 140-141).

Çokkültürlülük ve Ulus Devlet

Modern zamanlarda 'devlet' kelimesi ile merkezileşmiş toprak egemenliğini elinde tutan ya da talep eden, bu topraklardaki baskıcı güç tekeline elinde bulunduran ve bireysel yurttaşlığa dayalı bir üyelik sistemiyle işleyen bir yönetim biçimi kastedilir (Baumann, 2006, s. 35). Devlet "belli bir toprak parçası üzerinde toplumsal düzen ve istikrarı sağlamak için insanların hak, görev,

sorumluluk ve davranışlarını, meşru yollarla denetleme ve düzenleme yetkisi olan kurum" (Kirman, 2011, s. 85) olarak da tanımlanmaktadır. Habermas'a göre devlet, modern anlayışta hukuksal açıdan tanımlanmış bir kavramdır. Bu açıdan devlet, nesnel açıdan, içerde ve dışarıda bir egemenlik gücüne dayanmakta; coğrafik olarak sınırları kesin olarak belirlenmiş ülke topraklarına ve sosyal açıdan ise sınırları içinde yaşayan vatandaşların tamamına, bir diğer ifadeyle devlet halkına göndermede bulunmaktadır (Habermas, 2012, s. 15). Dolayısıyla olgusal bir durum olarak devlet söz konusu olduğunda; belirli bir toprak parçası ve bu toprak parçası üzerinde egemenlik hakkına sahip olmak, meşru gücü tekelinde bulundurmak, yurttaşlığı temel alan bir yönetim biçimini esas almak gibi belirleyici nitelikler ön plana çıkmaktadır. Baumann, bu yönetim biçiminin insanlık tarihinde yeni bir durum olduğunu belirterek devleti "vergi ödediğimiz, sadakat gösterdiğimiz, yasalarını kabul ettiğimiz, girmek için vize ya da pasaport aldığımız bir organizasyon" olarak tarif eder ve tüm bunların devletlerin baskıcı bir güç üzerinde toprak tekeline sahip olduklarını iddia ettikleri için olduğunu belirtmektedir (Baumann, 2006, s. 35).

Ulus kavramına ilişkin ise farklı yaklaşımlar söz konusu olmuştur. Bir taraftan, onun doğal ve verili olmayıp modern bir inşa olduğu ileri sürülmektedir. Benedict Anderson ve Eric Hobsbawm gibi düşünürler bu anlayışı temsil etmektedir. Örneğin Anderson ulusu belli anlatı, pratik ve ritüellerle karakterize olan "hayali bir cemaat" olarak nitelendirir. Ona göre ulus "hayal edilmiş bir siyasal topluluktur - kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir." Çünkü en küçük ulusun bile tüm üyeleri arasında gerçek ilişkiler bulunmamakta, onların çoğu birbirini tanımamakta ve birbirilerinden haberdar olmadan yaşamaktadırlar. Ancak yine de onların zihninde "toplamlarının hayali yaşamaya devam eder" (Anderson, 1995, s. 20). Hobsbawm ise ulusu icat edilen bir gelenek olarak nitelendirmektedir (Hobsbawm, 2006). Diğer taraftan onun bir modern inşa olmayıp tarih boyunca var olan bir olgu olduğunu ileri süren bir diğer yaklaşım bulunmaktadır. Milliyetçilik ve ulus araştırmalarının sıklıkla atıf yaptığı Anthony Smith bu iddianın temsilcilerindedir. Bu iddianın temel tezine göre, tarih boyunca hep var olan ortak dil, kültür, geçmiş vb. unsurlar ulus denilen olguyu ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede, Modern ulus, devletten daha eski bir zamana tarihlenir ve modern ulus-devleti de tarih sahnesine çıkaran o olmuş-

tur (Smith, 2002, s. 27 ve sonrası). Habermas da bu duruma dikkat çekerek, ulus kavramının hukuki ve siyasal anlamının yanında, aynı zamanda, “ortak soy, kültür, tarih ve çoğunlukla da ortak bir dilin şekillendirdiği toplum” (Habermas, 2001: 80) anlamlarını da içerdiğini belirtmektedir. Ancak tarihsel süreç içinde çokkültürlülüğün kaçınılmaz bir olgu haline geldiği bir vasatta, ulusa etnisite merkezli olarak değil vatandaşlık merkezli olarak yaklaşılmasını beraberinde getirmiştir. Bu, aynı zamanda, tekçi bir yapıyı merkeze almadığı için, ulus kavramına demokratik bir niteliğin eklenmeye çalışıldığını ima etmektedir. Bu çerçevede, Baumann, ulusu, genel olarak üyelerinin bir devlete sahip olduğunu düşünen ya da bir şekilde düşündürten, yani buna karşı özel bir sorumluluk taşıyan bir ya da birden fazla etnik grup olarak tanımlamaktadır (Baumann, 2006, s. 36).

Modern ulus-devletler Batı’da 1500’lerden itibaren tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Teoride, modern ulus-devlete, sınırları içerisinde yaşayan vatandaşları arasındaki etnisite ve kimliğe dayalı farklılıkları aşma çabasına girerek bütün yurttaşları aynı ulus şemsiyesi altında toplama girişimi olarak atıfta bulunmaktadır. Bu açıdan ulus-devletin ulusu, en azından teoride, etnisite üstü bir nitelik arz etmektedir. Schnapper’a (1995, ss. 10-11) göre, her demokratik ulus doğası gereği çokkültürlüdür. Çünkü toplumsal yaşamın çokkültürlülüğü olgusal bir durumdur. İşte bu nedenle ulus, hem eski etnik ayrımların önemini reddetmesi ve bunları tarihte devlet öncesi geçmişin bir meselesi olarak göstermesiyle postetniktir, hem de ulusu yeni ve daha büyük bir yapı olarak betimlediği için etnisiteyi aşan bir şeydir. Ancak ulus-devletlerin çoğu belirli bir etnisiteyi merkeze alarak diğerlerini dışladıkları ya da reddettikleri için ve merkezine aldıkları etnisiteye imtiyazlar tanıyıp diğerlerini marjinalleştirdikleri için ulus-devlete dair teoride çerçevesi çizilen proje hedefine ulaşamamıştır. Devletlerin sınırları içerisinde yaşayan bazı unsurları “azınlık” haline getiren bu dışlayıcı yaklaşımın sonucu olarak ulus-devlet ile çokkültürlülük arasındaki problemler su yüzüne çıkmıştır (Baumann, 2006, s. 37).

Ulus devletlerde kültürel dokunun hâkim ulusa göre kurulması hukuk sisteminin ve kurumsal düzenlemelerin, farklılıkları görmezden gelinerek oluşturulması gibi etkenler bir dizi insan hakları ihlallerinin yaşanmasına sebep olmaktadır. Kurumsal yapının ayrımcılık içeren uygulamalar üzerine ku-

rulması, toplumsal örgütlenme dokusunun farklılıkları dışarıda bırakması sorunun altyapısını oluşturmaktadır (Ensaroğlu, 2001, s. 85). Bir başka ifadeyle, ulus-devlet merkezdeki unsur dışındaki farklılıkları sistemin dışına itmek ya da onlara hakim kültürü empoze ederek homojen bir yapı ortaya çıkarmak eğilimindedir.

Baumann ulus-devletin sadece etnik açıdan değil din açısından da tarafsız olmadığını Robert Bellah'ın 'sivil din' tezi üzerinden anlatmaktadır. Bellah, Baumann'a göre, çok kültürlülüğü tasarlarken nihai gerçekliği ve potansiyel bölücülüğü ile dini ulus-devletin en eski sorunu olarak görmektedir. O, bu durumda tüm yurttaşlar için bir yarı din yaratmaktan daha iyi bir fikrin olmayacağını savunmaktadır (Baumann, 2006, s. 46). Amerikan yaşam tarzına içkin olan değerler, semboller ve ritüeller olarak tanımlanan Amerikan sivil dininin ve genel anlamda "sivil din" teorisinin detaylarına girmek çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte, genel olarak sivil dinin ulus-devletle ilgisine kısaca değinmekte yarar vardır. Baumann'a göre, bir taraftan Benedict Anderson'un gösterdiği üzere, ulus-devlet ve onun seküler milliyetçi ideolojisinden dinî cemaat duygusunun varisleri olması beklenmekteydi. Diğer taraftan ise Bellah'ın 'sivil din' ile ilgili çığır açan makalesi, milliyetçiliğin en bilinçli modern ulus-devletlerde bile din kılıfına nasıl girebileceğini göstermektedir. Bu nedenle bu iki düşünürün çalışmaları, ulus-devletin sadece dünyevi gereksinimleri karşılayan seküler bir alandan ibaret olduğu yaklaşımını geçersiz kılmıştır veya bizleri en azından bu yaklaşımdan uzaklaştırmıştır. Ulus-devlet sekülerci olmaya çalışır ancak kendisi hiçbir şekilde seküler değildir. Yani kiliseleri ve ibadeti özel alana iter, fakat gizemli retorik ve ritüelin ardından bıraktığı boşluğu hızla devlet yapımı bir tür din ile doldurur. Tüm devletlerin ulusları üstün ahlaki bir süper etnos buyruk varmışçasına oluşmuş hayali topluluklar olarak inşa edilmiştir. Ulus devlet dinsel olanlardan hiç de geri kalmayan bir simgesel değerler, yerler ve tarihler ağına dayanmaktadır. Dolaşısıyla çok kültürlü bir geleceği inşa etmek için devleti bazı şeylerin olduğu, bazı şeylerin ise olmadığı tarafsız bir konumun ötesine götürmeyi gerektirir. Bu da çokkültürlülük bilmesinin önemli bir ayağını oluşturan ulus-devletin ne etnik açıdan ne de dinî açıdan tarafsız olmadığını gösterir. Bütün ulus devletler şu veya bu şekilde bütün yurttaşlarını kendi kültürünün merkezde olduğu bir odak etrafında toplayarak kendi sivil kültürlerini veya sivil dinlerini

oluştururlar (Baumann, 2006, ss. 46-48).

Dinî Çoğulculuk ve Avrupa'daki Müslümanların Durumu

Modernleşmenin insan hayatına girmesiyle birlikte dinin toplumdaki yeri ciddi bir sarsıntıya uğramıştır. Çünkü bir süreç olarak modernleşmeden devşirilen modernizm ideolojisi dinî geçmişe ait dünyanın bir imgesi olarak imlemiş ve geçmişe ait olanı tasfiye etmeyi varlık sebebi olarak görmekteydi. Bu anlayışa uygun olarak da özellikle pozitivist bakış açısına sahip olan sosyal bilimciler arasında yaygın bir kanaat bulunmaktaydı. Buna göre din, giderek insan hayatındaki yerini ve önemini kaybedecek ve toplumsal hayattan çekilecekti. Ancak 21. yüzyılı yaşadığımız şu günlerde bu kehanetin gerçekleşmediği artık ortadadır. Bununla birlikte, modernleşme sürecinde dinin premodern dönemlerdeki konumunu koruduğunu söylemek de mümkün değildir. Din artık her şeyin kendisine nispetle pozisyon aldığı güçlü bir konumda değil; belli ölçülerde özelleşmiş, seküler modern devletlerde karar alma süreçlerinin dışında bırakılmış ve kendisine tahsis edilen manevi alanda faaliyetlerini sürdürmektedir. Bununla elbette onun, modernistlerin öngörüsüne uygun olarak, toplumsal boyutunu yitirdiği söylenemez. Din hala kitleler üzerindeki etkisini önemli oranda korumakta ve belli ölçülerde, kitleleri mobilize etme yeteneğini sürdürmektedir.

Modernleşme sürecinde dinin, çok genel olarak, serencamı böyle iken, bu sürecin en önemli özelliklerinden küreselleşme ile birlikte yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere küreselleşme ile birlikte zaman ve mekân mesafeleri azalmış farklı kültürler karşılaşma alanı bulmuştur. Sanayileşen ülkelere yapılan yoğun göçlerle birlikte bu kültürler aynı toplumda, bir arada yaşamak durumunda kalmışlardır. Ancak tabiidir ki, göç eden topluluklar toplumsal ve kültürel değerlerinden, Kymlica'nın iddialarının tersine, vazgeçmeleri gerektiği düşüncesini benimsemediler. Gittikleri bölgelere kendi kültürel kimliklerini, inançlarını ve değerlerini de taşıdılar. Hâlbuki bu durum modern ulus-devlet paradigmasına pek de uyumlu değildir. Çünkü modern ulus-devlet, doğası gereği çoğulculuğa olumlu bakan bir forma sahip değildir. Söz konusu dinsel çoğulculuk olunca işin içine kökleri daha derinlerde olan başka unsurlar da girmekte ve konu daha da çetrefilli bir hal almaktadır. Burada kaynağı daha çok dinî ve felsefi nedenler olarak beliren ve birlikte yaşamayı zorlaştı-

ran karşıtlıklar ortaya çıkmaktadır.

Dinsel çoğulculuk ile ilgili Hıristiyanlığın diğer dinler ile ilgili görüşleri çerçevesinde üç yaklaşım veya tavır olarak belirlenen ve *dışlayıcılık*, *kapsayıcılık* ve *çoğulculuk* olarak tasnif edilen bir şema söz konusudur. Dışlayıcı görüşün temsilcilerine göre, tek bir din doğru, diğerlerinin hepsi yanlıştır. Durum böyle olunca bu doğru dinin temel hedefi, uzlaşmaz bir tutumla, diğer dinlerin mensuplarıyla karşı karşıya gelerek onları sahip oldukları dinsel geleneklerinden koparmak ve kendi geleneklerine dâhil etmek olmaktadır (Aydın, 2005, s. 26). Bu görüşün kökenlerinin çok kültürlülüğü benimsemelerine rağmen kültürler arasında bir hiyerarşiye giden Vico ve Montesquieu gibi düşünürlerde bulunduğu hatırlanacaktır. Kapsayıcı anlayışa göre ise, nihai hakikat ve doğru olan sadece bir din vardır. Ancak bu hakikat ve bundan dolayı da kurtuluş bölük pörçük ve tam olmayan bir şekilde de olsa diğer dinlerde ve onların farklı iddialarında da bulunabilir. Gavin D'Costa'ya göre bu görüşün genel iması şudur: Hıristiyanlık diğer dinlerin mükemmelleştiricisidir veya mesela Hinduizm'in belli bir formu, Hindular tarafından diğer dinlerin ifa edicisi olarak mütalaa edilmektedir (D'Costa, 2005, s. 194). Çoğulcu anlayış ise tek bir mutlak doğru inanç veya din üzerinde vurgu yapmak veya bu dinî başka geleneklerin ve inançların mensuplarına da teşmil etmek yerine her dinsel geleneğin veya inancın müminlerini kurtuluşa götüreceği noktasından hareket eder (Aydın, 2005, s. 33). D'Costa çoğulcu bakışın mümkün olmadığı kanaatindedir. Ona göre çoğulculuk mantıksal olarak dışlayıcılığın bir formundan başka bir şey değildir. Çünkü çoğulcular hakikat ölçülerine sahip olduklarına inanmakta ve bu çerçevede ölçütleri dışında kalan herhangi bir unsuru hakikatin dışında olarak görür ve onun dışlanması gerektiğine inanırlar (D'Costa, 2005, s. 197). Böyle bakıldığında, çoğulculuğun dışlayıcılıktan pek farkı kalmamaktadır. Ancak John Hick buna şiddetle karşı çıkmakta ve D'Costa'nın zihin karışıklığına yol açtığını söylemektedir. Ona göre çoğulculuğu dışlayıcılığın bir versiyonu olarak görmek mümkün değildir çünkü bu ikisi birbirine rakip anlayışlardır. Birinin olduğu yerde diğeri olmaz (Hick, 2005, s. 207).

Tüm bunlar felsefi ve teolojik tartışmalar olmakla birlikte Hıristiyan Avrupa toplumsal kültürünün üzerine oturduğu anlayışlar olarak da görülebilir. Avrupa'da farklı olana karşı verilen tepkilerin genel olarak bu anlayışlardan

birine tekabül ettiğini veya onların etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla onlar farklılıklara gösterilen tepkileri anlamada yol gösterici bir imkân sağlamaktadır.

Dinsel çoğulculuğa karşı gösterilen tavırlara değindikten sonra şimdi konumuzu daha çok ilgilendiren işin pratik tarafına, Avrupa'daki Müslümanların durumuna, bakabiliriz. Pew Araştırma Merkezinin 2016 verilerine göre, Avrupa'da farklı kültür derken akla gelen ilk grup olan Müslümanların sayılarının 26 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayının giderek artacağı ve 2050 yılında Müslümanların sayılarının, sığınmak için gidenler dursa bile, tüm Avrupa'da 75 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir (Pew Research Center, 2017). Küresel Müslüman Diasporası Raporuna göre ise Müslümanların Avrupa'daki sayıları 44 milyonu aşmıştır (Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries, 2018).

Avrupa'da sayıları ciddi oranlara ulaşan Müslümanların çeşitli alanlarda farklı nedenlerden kaynaklanan sıkıntılar yaşadıkları bilinmektedir. Bununla birlikte, Avrupa ülkelerinin Müslümanlarla ilgili politikalarında bir yeknesaklık durumu söz konusu değildir. Her ülkenin uygulamalarının dayandığı zemine, onların kendisine has yapıları, toplumsal/tarihsel tecrübeleri, İslâm dünyası ile ilişkileri, göç ve din-devlet ilişkileri gibi konu başlıklarında farklı bakış açıları ve normatif iddiaları renk vermektedir. Diğer taraftan Avrupa'daki yerleşik Müslümanların dışında çeşitli Müslüman ülkelerden göç ederek gelenlerin kökenlerine dair niteliklerle ilişkisini keserek gelmedikleri, belirli bir tarih bilinci, değer yargıları, örf, adet, gelenek vb. kültürel unsurlarını beraberlerinde getirdikleri; göç etme nedenlerinin altında kültürlerini terk etmek gibi bir nedenin olmadığını bilincinde olmak gerekir. Avrupa ülkelelerinde Müslümanların karşılaştıkları yabancı düşmanlığı, ırkçılık, İslâm karşıtlığı, dışlanma, katılım, dinî görünürlüğü kısıtlanması ve bireysel ya da kurumsal hakların kullanılmasına yönelik sınırlamalar gibi problemler de ülkeden ülkeye değişkenlik arz etmektedir (Yeneroğlu, 2016).

Müslüman toplulukların yaşadıkları problemlerin başında, Hıristiyanlardan sonraki en kalabalık inanç grubu olmasına rağmen, resmen bir din olarak tanınmamak gelmektedir. Bu durum toplumsal eşitlik ve barışı zedelemektedir. Çünkü sayıları Müslümanlara göre çok daha az olmasına rağmen, Yahu-

dilik bir din olarak resmen kabul görmektedir (Küçükcan, 2003, s. 53). Bu durum Müslümanların kültürlerini, dinî inanç ve değerlerini ifade etmede büyük sorunlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Gerçi, diğer konularda olduğu gibi burada da, Avrupa'nın Müslümanlara karşı tutumu yekpare değildir, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Örneğin Almanya'da Müslüman cemaat diğer inanç gruplarının aksine yasalarda tüzel kişilik statüsüne sahip değilken (Robbers, 2008, s. 46), Avusturya'da tüzel kişilik statüsü mevcuttur (Potz, 2008, s. 92). Başka ülkelerde de farklı tutumlar söz konusu olabilmektedir¹. Ancak yasal düzenlemeler önemli olmakla birlikte, pratik hayata yansımalar farklı olmaktadır. Çünkü doğası gereği sosyal meseleler tek başına yasal düzenlemeler ile çözülememektedir. Bu konuda hoşgörüyü dayalı bir zihniyet inşası gerekmektedir.

Avrupa'da Müslümanların karşılaştıkları sorunlar arasında, ayrıca eğitim, kılık kıyafet, helal kesim, cami ve mezarlık vb. gibi konular sayılabilir. Önem açısından eğitim konusu başta gelmektedir. Avrupa toplumunun bu konudaki tutumu onların farklı kültürlere ne kadar hoşgörülü ve açık olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Eğitimde çeşitlilik ve onun kurumsallaşmasını olumlu karşılayan ülkeler, Canatan'ın (2008, s. 107) bildirdiğine göre, tüm Avrupa'da Çek Cumhuriyeti, İrlanda, Polonya, Yunanistan ve Portekiz'dir. Yani sadece bu ülkelerde halk bunun kabul edilebilir bir durum olduğunu ve talep etmeleri halinde göçmen toplulukların ayrı okul kurmaları mümkün olmalıdır anlayışındadır. Kılık kıyafet meselesinde temel problem başörtüsünde kendisini göstermektedir. Başörtüsü çoğu yerde problem olmamakla birlikte, son zamanlarda kimi eyalet ve ülkelerde kamu çalışanlarının ve öğrencilerin "dinî kıyafetler" ile çalışması veya okuması yasaklanmış ya da yasaklanması istendiği bilinmektedir. Ancak bu meselede, yakın geçmişte Türkiye gibi kimi Müslüman ülkelere kıyasla çok daha özgürlükçü bir tutum sergilenmektedir. Cami ve mezarlık gibi dinin görünür alandaki sembolleri ile ilgili de çeşitli kısıtlamalar bulunmaktadır. Örneğin bu konudaki en özgürlükçü tutuma sahip ülkelerden biri olan Avusturya'da camilerin çoğu görünür alanda değil ve camilerin en önemli emareleri olan minare ve kubbeden yoksun, ezanlar da bazı günler hariç duyulabilecek şekilde okunamamak-

¹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz Ali Köse & Talip Küçükcan, Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi (İstanbul: İsam Yayınları, 2008).

tadır (Potz, 2008, s. 93).

Müslümanların toplumsal alanda yaşadıkları sorunların temelinde onlara ilişkin medya ve eğitim kurumlarında inşa edilen algının rolü büyüktür. Avrupa medyasının bir bölümü ve çoğunluğu aşırı sağcıların oluşturduğu bir kısım siyasetçinin kullandığı İslâmofobik dil, Müslümanlara yönelik ırkçı ve ayrımcı üslubun yaygınlaşmasına ve normalleşmesine sebep olmaktadır. Çeşitli medya kuruluşlarında İslâm ve Müslümanlarla ilgili olumsuz klişe ve tasvirler saplantı düzeyinde işlenmektedir.² Avrupa toplumlarında özellikle medyanın Müslümanlarla ilgili sürekli olumsuz yayınlar yapması önyargıları pekiştirmiş, Müslümanların entegrasyonunu zorlaştırmıştır. Bilhassa 11 Eylül olaylarından sonra, medyada takınılan olumsuz tutumlar ve bu tutumların yansıdığı yayınlar Müslümanları hedef haline getirmiş ve onlara yönelik negatif bir tutuma sahip olan milliyetçi ve ırkçı akımların güçlenmesine neden olmuştur (Küçükcan, 2003, s. 49). Yakın geçmişte Avrupa’da görülen karikatür krizleri, camilere minare tartışması, aşırı sağ ve milliyetçi partilerin yükselmesi ve yer yer cinayetlerin işlenmesi Müslümanlara yönelen öfkeyi ve Avrupa’da farklı olana ilişkin tutumu görmek açısından anlamlıdır.

Sonuç

Mazisi çok daha eskilere dayanmakla birlikte, modern zamanlarda bir problem olarak varlığını hissettiren çokkültürlülük, beslenme kaynakları ve motivasyonları farklı mecralarda akan gelenek ve değerlere dayanan farklı kültürlerin bir aradalığını ifade etmektedir. Çeşitli sebeplerden ötürü farklılıkların bir arada bulunma ve yaşama zorunluluğu, içinde birçok problemin var olduğu sancılı bir sürecin yükünü getirmiştir. Bu sürecin değerlendirilmesi farklı yaklaşımlara konu olmuştur. Farklı kültürlerle ilişkin düşüncelerini serdeden Batılı düşünürler farklılıkları normal görmelerine rağmen, kültürler arasında bir hiyerarşiye giderek kendi kültürlerini tartışmasız en iyi ve ideal görürken, diğerlerini kendi kültürlerine olan mesafelerine göre değerlendirmektedirler.

² Bu konuda, özellikle medya ve siyasetin Avrupa’da İslâm karşıtlığını nasıl beslediği hakkında geniş detaylar için Enes Bayraklı ve Farid Hafez’in editörlüğünde hazırlanan “European Islamophobia Report” a (Avrupa İslâmofobi Raporu) (2019) bakılabilir.

Çokkültürlülük ve çoğulculuk tartışmaları varlığını en fazla hissettirdiği Avrupa'nın gündemini meşgul etmeyi sürdürmektedir. Dolayısıyla konuyu değerlendirmek de başta düşünürleri olmak üzere oradaki ilgili çevrelere düşmüştür. Ancak gerek zihniyet gerekse pratik hayat açısından bakıldığında başka kültürlerle bir arada yaşamak konusunda Avrupa'da problemlerin olduğu görülmektedir. Her ne kadar özgürlükçü, eşitlikçi ve hoş görüye dayanan bir değerler silsilesinden bahsedilse de pratik hayatta yaşananlar bu değerlerin önemli oranda teorik metinlerde kaldığını göstermektedir. Vico ve Montesquieu gibi düşünürlerin Batı ve değerlerini Batı dışı dünyadan üstün gören bakışının, günümüz Avrupa'sında da 'öteki'yle ilişkide, bazı çevrelerde, kendisini gösterdiğini yaşanan pek çok örnek ortaya koymaktadır. Her konuda olduğu gibi bu konuda da bir genelleme yapmanın mümkün olmadığını çünkü farklı bakışların ve anlayışların söz konusu olduğunu teslim etmek gerekmektedir. Bununla birlikte, gerek bir kısım medyada, gerek bazı siyasi ve dinî otoriteler ve gerekse de bazı düşünürler eylem ve söylemleri öteki karşıtlığını beslemektedir. Tüm bu çevrelerin başka kültürlerle ilişkin inşa ettiği ve yönlendirdiği algı nedeniyle de kamuoyunun çokkültürlülüğe yaklaşımı negatif olmakta ve çeşitli problemlerin yaşanmasına sebep olmaktadır.

Günümüzde cari olan devlet sistemlerinin ulus-devlet olması onun kuruluş felsefesi ile tutarlı bir biçimde çokkültürlülük meselesini ele almayı gerektirmektedir. Bilindiği üzere ulus-devlet bir etnik unsuru merkeze konumlandırıp kültürel dokuyu buna göre kurmaktadır. Aynı şekilde hukuk sistemi ve kurumsal düzenlemeler de farklılıklar göz ardı edilerek oluşturulur. Yani kurumsal yapı hakim ulusun lehine ayrımcılık içeren uygulamalar üzerine kurulmaktadır. Bu nedenle ulus-devlet doğası gereği çokkültürcü bir anlayışa mesafelidir.

Ancak ulus-devlet anlayışının hakim olduğu Avrupa'da, göçlerle birlikte kendini iyiden iyiye hissettiren çoğulcu yapı, yeni bir toplumsal panoramaya işaret etmektedir. Bu nedenle mevcut durumu idare etmede yetersiz olan sosyal düzenin yeni duruma uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Çünkü ulus-devletin bu söz konusu mantığı mevcut durumu karşılamakta yetersiz gelmektedir. Zaten devlet dediğimiz şey de bugünkü toplumsalda tek bir unsurdan çok daha fazlasını temsil etmektedir. Dolayısıyla bu temsile uygun bir yapıya evrilmesi zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ancak bu

elbette sadece yasa ve yönetmelik ya da teorik metinlerle üstesinden gelinilecek bir mesele değildir. Köklü çözüm, politik düzenlemelerin yanı sıra, farklı kültürlerle karşı hoşgörüyü besleyecek, farklı olanı kendisi için bir tehdit veya alternatif olarak görmeyecek bakış açısını inşa etmeyi gerektirir. Bu da, hiç şüphesiz, başta eğitim kurumları olmak üzere toplumun önünde ve topluma yön veren unsurların ve araçların bu amaca hizmet etmeye yönelik bir çabanın içinde olmalarını gerektirir.

Batı'da Hıristiyanlıktan sonra en kalabalık nüfusu Müslüman toplulukları oluşturmaktadır. Dolayısıyla İslâm çokkültürlülük ve çoğulculuk tartışmalarının odağında yer almaktadır. Avrupa toplumlarının inşa edilen olumsuz bakışlarının hedefinde de genelde Müslümanlar bulunmaktadır. Çünkü Batı algısında yukarıdan beri sayılan olumsuzlukların yanında İslâm akıldışı, geri ve şiddet yanlısı bir din, bu nedenle de bir tehdit olarak yer almaktadır. Batı kamuoyunun bakışında belirleyici olan unsurlar başta dinî otorite olmak üzere bazı siyasi çevreler ve bir kısım medyadır. Bunların İslâm ve Müslümanlarla ilgili oluşturduğu imaj genelde negatiftir. Bazı Müslüman topluluklara mensup bireylerin suça meyilli olmaları da Müslümanlara yönelik propagandaya bir destek olarak kullanılmaktadır. Burada suçun şahsiliği ilkesi de genel olarak göz ardı edilmekte ve suçu işleyen kişinin eylemi onun inancı ve kültürle ilişkilendirilmektedir.

Yakın geçmişte Papa 16. Benedict'in İslâm'ı, tıpkı Vico ve Montesquieu gibi, akıl dışı bir din olarak tanımlaması, İtalya'nın eski başbakanlarından Berlusconi, Fransa'da önemli bir siyasi figür olan Le Pen ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki siyasi parti temsilcilerinin İslâm hakkındaki olumsuz açıklamaları ve medyadaki olumsuz yayınlar Avrupa kamuoyunun Müslümanlara yönelik tutumlarını etkilemekte ve bu bağlamda çokkültürcülük anlayışına karşı kuşku ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu durum toplumsal eşitlik ve barışı zedelemekte, farklı toplumsal ve kültürel unsurların entegrasyonunu zorlaştırmaktadır. Bu tutum devam ettiği müddetçe de problemlerini minimize etmiş bir toplumsal uyumdan söz etmek bir temenni veya iyi niyet ifadesi olmaktan öteye geçmemektedir.

Olgusal olarak bakıldığında, bugünkü toplumların neredeyse tamamının çokkültürlü olduğu kabul edilmektedir. Ancak Avrupa toplumları dünyanın

geri kalanından çok daha fazla çokkültürlülük içermektedir ve bu çokkültürlülük gerçeğinde Müslümanlar önemli bir yer tutmaktadır. Gelecekte de bu durumun değişebileceğini söylemek pek olası gözükmemektedir. O halde bu verili duruma uyum sağlamak, ona uygun politikalar geliştirmek hem Avrupa toplumları ve bu toplumların yönetimleri için hem de çokkültürlülük yelpazesindeki Müslümanlar ve diğer Batı dışı unsurlar için bir zorunluluk arz etmektedir. Toplumsal barış ancak 'öteki'ne ilişkin dışlayıcı bakışın dışarıda bırakılarak birlikte yaşamının ahlakını birlikte inşa etme anlayışıyla mümkündür. Bu ise alternatif yaşam biçimlerine karşı adil olmayı, belirli bir yaşam biçimini mutlaklaştırmamayı gerektirir.

Kaynakça

- Akkum, M. (2001). Etnik Kümeler Küreselleşmeden Nasıl Etkilenecek? İçinde *Modernleşme ve Çok Kültürlülük* (ss. 38-40). Helsinki Yurttaşları Derneği.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (İ. Savaşır, Çev.). Metis Yayınları.
- Aydın, M. (2005). Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk. İçinde M. Aydın (Ed.), *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları* (ss. 15-49). Ankara Okulu.
- Baumann, G. (2006). *Çokkültürlülük Bilmecesi* (I. Demirakın, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Bayraklı, E., & Hafez, F. (2019). *European Islamophobia Report 2019*. SETA.
- Berlin, I. (2014). *Personal Impressions*. Princeton University Press.
- Canatan, K. (2008). *Sosyoloji Söyleşileri*. Eskiyeşi.
- Çırakman, A., & Sunar, L. (2006). Oryantalizmin Batısı ve Oryantalist Söylem. İçinde *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu* (ss. 105-118). İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- D'Costa, G. (2005). Çoğulcu Bakışaçısının İmkânsızlığı. İçinde M. Aydın (Ed.), *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları* (ss. 193-206). Ankara Okulu.

- Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries. (2018). *Global Muslim Diaspora: Preliminary Findings*. <https://www.sesric.org/publications-detail.php?id=477>
- Ensaroğlu, Y. (2001). Modernleşme Sürecinde Çokkültürlülük. İçinde *Modernleşme ve Çokkültürlülük* (ss. 85-87). Helsinki Yurttaşları Derneği.
- Fulbrook, M. (2018). *Almanya'nın Kısa Tarihi* (S. Gürses, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Habermas, J. (2012). "Öteki" Olmak "Öteki"yle Yaşamak (İ. Aka, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Hick, J. (2005). Dinsel Çoğulculuğun İmkânı: Gavin D'Costa'ya Yanıt. İçinde M. Aydın (Ed.), *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları* (ss. 207-213). Ankara Okulu.
- Hobsbawm, E. (2006). Giriş: Gelenekleri İcat Etmek. İçinde E. Hobsbawm & T. Ranger (Ed.), & M. M. Şahin (Çev.), *Geleneğin İcadı* (ss. 1-18). Agora Kitaplığı.
- Kirman, M. A. (2011). Devlet. İçinde *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. Rağbet Yayınları.
- Köker, L. (2010). Türkçe Baskıya Önsöz: "Charles Taylor: Kimlik/Farklılık Sorununa Sahici Demokratik Çözüm Arayışı". İçinde A. Gutmann (Ed.), *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası* (ss. 11-14). Yapı Kredi Yayınları.
- Küçükcan, T. (2003). *Avrupa'da Kültürel Çoğulculuk, Göçmenler ve Türk Toplumuna*. 47-60.
- Kymlicka, W. (1998). *Çok Kültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*. Ayrıntı Yayınları.
- Malik, K. (2007). *Against Multiculturalism*. <https://Newhumanist.Org.Uk/>. <https://newhumanist.org.uk/523/against-multiculturalism>
- Montesquieu. (2020). *Kanunların Ruhu Üzerine* (B. Günen, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Muthu, S. (2003). *Enlightenment against Empire*. Princeton University Press.

- Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek* (B. Tanrıseven, Çev.). Phoenix.
- Pew Research Center. (2017). *Europe's Growing Muslim Population*. <https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>
- Potz, R. (2008). Avusturya. İçinde A. Köse & T. Küçükcan (Ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi* (ss. 81-96). İsam Yayınları.
- Robbers, G. (2008). Almanya. İçinde A. Köse & T. Küçükcan (Ed.), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi* (ss. 43-80). İsam Yayınları.
- Schnapper, D. (1995). *Yurttaşlar Cemaati: Modern Ulus Fikrine Dair* (Ö. Okur, Çev.). Kesit Yayıncılık.
- Smith, A. D. (2002). *Ulusların Etnik Kökeni* (S. Bayramoğlu & H. Kendir, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Turhan, M., & Uluşahin, N. (2007). Isaiah Berlin'in Liberalizmi ve Değerlerin Plüralizmi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 12(45), 73-104. <https://dergipark.org.tr/en/pub/liberal/issue/48197/609973>
- Vico, G. (2007). *Yeni Bilim* (S. Önal, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Yeneroğlu, M. (2016). *Batı Avrupa Ülkelerinde Müslüman Azınlıkların Sorunları*. <https://www.mustafayeneroglu.com/bati-avrupa-ulkelerinde-musliman-azinliklarin-sorunlari/>